

JUHÁSZ PÉTER
pjuhasz2003@gmail.com
PhD-hallgató (SZTE BTK)

Nomád szállásváltások Besenyők és magyarok

— *Nomadic migrations – Petchenegs and Hungarians* —

ABSTRACT The role of the Petchenegs in the beginning of the Hungarian Conquest is a debated issue for a long time. Since the research of early Hungarian history discovered the *De administrando imperio* in the 18th century, their determinant role was a common opinion. Nowadays, the traditional interpretation is questioned, supposing that the contemporary authors misinterpreted their sources concerning the Pechenegs' attack against the Hungarians. The aim of this issue is to present the authentic contemporary sources concerning the conflict between Petchenegs and Hungarians, and to analyze the process in the use of informations. As a summary, the analyze shows that the studied sources are reliable concerning the war between Petchenegs and Hungarians.

KEYWORDS Hungarian Conquest, Petchenegs, nomadic war, contemporary sources

DOI 10.14232/belv.2016.4.6   <https://doi.org/10.14232/belv.2016.4.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Juhász Péter (2016): *Nomád szállásváltások – Besenyők és magyarok*. *Belvedere Meridionale* 28. évf. 4. sz. 83–93. pp

ISSN 1419-0222 (print)   ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A magyar honfoglalást közvetlenül megelőzőt besenyő támadásnak a honfoglalásban betöltött szerepe és nagyságrendje régóta tárgya a tudományos diskurzusnak. A kutatás már a 18. század óta döntő szerepükkel számol. Pauler Gyula 889-re tette az első besenyő támadást, amely a Don és Dnyeper közötti Levediából a Dnyeper-Al-Duna közötti Etelközbe vette a magyarokat. Ezt hat évvel később, 895-ben követte szerinte a második, a honfoglalást előidéző támadás.¹ Hóman Bálint szerint több évszázados együtt élésük után az onogur-szavir-magyar népcsoportot az első támadás a Kuma és a Kubán folyók felső szakaszán érte, az ujjur birodalom 840 körül megindult bomlása miatt a Jaik folyón átkelt besenyőktől. Majd a 870 óta gyakorivá vált portyázásaik miatt szövetkező kazárok és úzok/oguzok a besenyőkre támadtak, akik 885-890 táján átkelve a Volga alsó szakaszán, a magyarokat a Dnyeper-Al Duna közötti Etelközbe üzték, ahonnan következő támadásuk vetette őket a Kárpát-medencébe.² Györffy György úgy vélekedett, hogy dunai bolgár-besenyő szövetség csak a volgai bolgárok közvetítésével képzelhető el, így lehetséges, hogy e szövetség léte csak Konstantin császár feltételezése volt a bizánci gyakorlat alapján.³ Kristó Gyula az előrenyomuló besenyők és a magyaroktól vereséget szenvedett Simeon alkalmi koalíciójaként értékelte az eseményt.⁴ Zimonyi István a besenyők kimozdulását a DAI szerint előidéző úz-kazár szövetséget értékelte Konstantin kombinációjaként, mert az a kazár érdekekkel ellentétes volt.⁵ Tóth Sándor László szerint, mivel a DAI sehoh sem ír láncreakciószerrű népvándorlásról, görög történeti toposznak nem értékelhetjük a leírt népmozgásokat (úzok, besenyők, magyarok). Gábrriel beszámolója valóságos, érezhető veszélyérzetet örökített meg. A DAI és Regino híradása kortárs, hagyományokon alapuló konkrét adatokat nyújtó forrás. Leszögezte, hogy az etelközi vereség vezetett a magyar honfoglaláshoz.⁶

Többen vitatták a besenyők szerepét a magyar honfoglalás bekövetkeztében, előre tervezett szállásterület-váltásként értelmezve az eseményeket. Harmatta János így vélekedett: „Kétségtelen, hogy a DAI-nak a besenyőkről adott politikai értékelése nem a 9. század végi, hanem a 10. század közepén kialakult helyzetüknek felel meg, s így a magyar honfoglalásban a besenyőknek tulajdonított szerep minden bizonnyal hamis.”⁷ Fodor István a menekülésszerű honfoglalás képét félremagyarázásnak vélte. Pauler Gyulára hivatkozva állapította meg, hogy a nők, az anyák pusztulása elszlávosodáshoz vezetett volna. A 10. századi temetőknél a férfi és női sírok azonos temetkezési szokásai, mellékletei, embertani azonosságuk pedig nem utalnak idegen nők tömeges beházasodására. Úgy vélte, bár Etelközt a besenyő támadás miatt hagyták el a magyarok, de a Kárpát-medencét már 862 óta ismerték, felderítették, a birtokba vételt előre megtervezték, a besenyő támadás csak felgyorsította azt. A bolgárok Dél-Erdély elvesztésének veszélye miatt szövetkeztek a besenyőkkel, a Kárpát-medence keleti fele ekkor már magyar kézen volt.⁸ Révész László a magyaroknak a besenyőktől Gábrriel követjelentésében tükröződő félelmét a bizánci diplomácia szándékos megtévesztésével magyarázta, a magyar vezetők a nyugati hadjáratokra akarták koncentrálni erejüket.⁹ Terplán Zoltán Reginó és Konstantin császár esetében is negatív irányú elfogultságot vélelmezett, a besenyő támadás súlyosságának eltúlozását. Hivatkozott

¹ PAULER 1899. 1–3.

² HÓMAN-SZEKFŰ 1935. 65–69.

³ MEH 36.

⁴ KRISTÓ 1980. 183–187.

⁵ ZIMONYI 2012a. 50.

⁶ TÓTH 2015. 351–367.

⁷ HARMATTA 1996. 110.

⁸ FODOR 1996. 14–17.

⁹ RÉVÉSZ 1996. 203.

az óorosz, nyugat-európai és muszlim források ismerethiányára a besenyő támadásról, és a honfoglalás-kori temetőikben azonos viseletben előkerült férfiakra, nőkre, gyermekekre is. A kalandozó hadjáratokra hivatkozva elutasította a megvert, jelentéktelen magyarság képzetét, leszögezve, hogy nem a besenyő támadás volt kiváltója a magyar honfoglalásnak.¹⁰ Szabados György a nyugati magyar hadvállalkozások átütő, a honfoglalást gyorsan, néhány évvel követő, korábbi nagy veszteségeket cáfoló sikereivel, a besenyő hátbatámadástól való félelem hiányával indokolta szkepszisét a DAI beállításairól. Hangsúlyozta, hogy a helyi lakosság sem tudott ellenállni a magyaroknak, a besenyők pedig már 934-ben szövetségesi, sőt alárendelt viszonyban jelennek meg. Gábrriel közvetítette besenyő-fóbia szerint semmilyen ismert helyzethez nem köthető. Vajda László nyomán állította, hogy Konstantin az egymást dominószzerűen elmozdító nomádok gondolatát a Hérodotoson nyugvó görög történelemfelfogás alapján rekonstruálta.¹¹

Bármily ésszerűnek is látszhat a DAI beállításait vitatók érvrendszere, a honfoglalás előre megtervezett, szándékos kivitelezésének feltételezése nélkülözi a legfontosabb tényezőt, a nagyszabású vállalkozás konkrét indítékát.¹² Az elképzelhető alternatív magyarázatok közül a kedvezőbb földrajzi helyzetű szállásterület megszerzése aligha alkalmas a magyarok nyugatra költözésének indoklására, hiszen a magyarok előzőleg sem voltak szűkében azoknak az értékeknek, amelyeket Dél- és Nyugat-Európa könnyebb elérésével, ám veszélyes hadi vállalkozásokkal ezután elnyerhettek. Nem is szólva a korábban már birtokolt és elvesztett lakóhely újbóli visszaszerzésének gondolatáról, amely a hun-magyar azonosság vélelmével a területfoglalás jogosságának bizonyítása céljából utólagosan született középkori mítosz. A 9. századi magyarság a külső szemlélő számára is feltűnő módon bővelkedett luxuscikkekben, amely a Bizánccal és az iszlám világgal folytatott kiterjedt kereskedelemnek volt köszönhető: ruhájuk brokát, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel berakottak. (Gardizi) Nagyon gazdag emberek, de közönségesek. (udūd al-^cÁlam) Vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek. (Al-Marwazi) Kereskedelmüknek köszönhetően folyamatosan nagy jólétben élnek. (^cAufi) A virágzó kereskedelem kulcsa a szláv területekkel és a Fekete-tengerrel is érintkező magyar szállásterület fekvése, illetve a szlávok feletti ellenőrzésért cserében a kazárok jóváhagyásával saját hasznukra folytatott rabszolga-kereskedelem. Az iszlám világgal ezer szálon összefonódott Kazár Kaganátus révén a közép-ázsiai iszlám kereskedelem hálózatába is szorosan bekapcsolódhattak.¹³ A magyarokat követő besenyők a bizánci Kherszónban selyemszövetet, szalagot, brokátot, aranszegélyt, borsot, skarlát parthus bőrt szereztek be.¹⁴ Al-Bakrī a magyarok helyébe költözött besenyőkről jegyezte fel, hogy „A bőség náluk nagy; vannak lovaik, nyájaik, arany- és ezüstbútoraik és fegyvereik. Vannak továbbá ékes öveik, hadijelvényeik és dobok helyett kürtjeik.”¹⁵ Az új hazában a magyarok számára csak alkalmilag, nem rendszeresen adódhatott lehetőség nagyobb arányú kereskedelemre a bizánciakkal, hiszen például a 934-es magyar-besenyő hadjárat során egy bizánci város mellett negyven napig időztek, hogy rabszolgáikért brokát és selyem szövetet és ruhákat vehessenek, ahogy al-Mas^cūdī írja.¹⁶ A magyarok a Kárpát-medencébe költözve távolra kerültek a tengerpartoktól, a kelet-európai víziút-hálózatától és a muszlim világtól egyaránt. Jogosan tehető fel az a kérdés is, hogy vajon a besenyők is előre eltervezték Etelköz megszállását,

¹⁰ TERPLÁN 1996. 291–293.

¹¹ SZABADOS 2014. 269–270.

¹² Az eltérő nézetekre bővebben lásd TÓTH 2015. 347–351., 354–355., 359–360.

¹³ ZIMONYI 2005. 229–250., 260–262.

¹⁴ DAI 1950, cap.5. 52–53.

¹⁵ KMO SKÓ 2000. 252.

¹⁶ KMO SKÓ 2000. 185.; ZIMONYI 2005. 250.

és az úz támadás csupán siettette volna azt? Ez esetben még az ok is megnevezhető lenne, hiszen az Aral-Urál-Volga vidékének száraz steppéihez képest Etelköz dús legelői valóban csábítóak lehetnek. Ilyen különbség Etelköz és a Tisza-mente között nem volt, azonban elgondolkoztató, hogy a magyarok elérték a Kárpát-medence közepén, nagyjából százezer négyzetkilométeren, a régészeti anyag tanúsága szerint. Nem lehet véletlen, hogy korábbi hazájukban egy viszonylag kisebb területen, a Bug vidékén kerültek elő határozott régészeti nyomaik, míg a besenyő törzsek elhelyezkedése világosan jelzi, hogy az Al-Duna-Don közötti hatalmas területet ténylegesen benépesítették, nomádok módjára, lazán.¹⁷

Nem marad más hátra, korabeli forrásaink alapos vizsgálatával kell tisztázni a magyar honfoglalást ténylegesen kiváltó eseményeket, nem pedig elméletileg lehetséges, de tényekkel kellőképpen alá nem támasztható hipotézisek kialakításával.

A besenyők és magyarok 9-10. századi érintkezéseire több forrásunk is van. A DAI 3, 8, 13, 37, 38 és 42. fejezetei a legrészletesebb információforrások. A DAI két besenyő-magyar összeütközésről szól. A 38. fejezet szerint az akkor kangarnak nevezett besenyők „a kazárok ellen háborút indítván és legyőzve kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére telepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt.” A mostanáig régi nevükön szavartoi aszfalünek mondott „... az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szavartü aszfalünak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Atelkuzu nevű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”¹⁸ A logikai ellentmondást, ti. azt, hogy a Jaik (Urál) és Etil (Volga) folyó közötti területet (37. fej.) elvesztő besenyők elől az akkor nyugatra távozott türkök éppen a most (10. század közepe) a besenyők által lakott területre költöztek, lehetséges különböző források téves szerkesztésével magyarázni, és egyetlen besenyő-magyar háborút feltételezni a 9. század végén.¹⁹ De az is lehetséges, hogy ekkor a 37. fejezetben szereplő régi, Jaik (Urál) és Etil (Volga) folyó közötti szállásait foglalták el a besenyők a magyaroktól, akik innen menekültek nyugatra, a Volgán átkelve. Ez esetben a 38. fejezeten belüli szerkesztési hiba helyett a 37. és a 38. fejezet eseményeinek nem világos kronológiai-oksági kapcsolatának értelmezése nyújtja a megoldást. A 38. fejezet egy következő (?) besenyő-magyar háborúról is szól, amikor a besenyők „rátörték a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, a jövőn ők meg elűzték Nagy Moravia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak.”²⁰ A 37. fejezetből kiderül, hogy „ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el.” A besenyők „elmenekülvén, szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon.”²¹ Ez a terület a 37. és 42. fejezet alapján a Don és az Al-Duna között helyezkedett el, így az itt leírt esemény a 38. fejezetben másodikként szereplő besenyő támadással azonosítható.

A 40. fejezet szerint a Bulgáriába törő magyarokkal szembeni veresége után Simeon a

¹⁷ TÜRK 2011., 2015.

¹⁸ DAI 1950. cap. 38. 170–171.

¹⁹ TÓTH 2015. 359.

²⁰ DAI 1950. cap. 38. 172–173.

²¹ DAI 1950. cap. 37. 166–167.

„besenyőkhöz küldött, és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak.”²² A bolgár-besenyő szövetség ténye bizonytalan, esetleg Konstantin császár feltételezése is lehet, hiszen megegyezik a bizánci diplomáciai gyakorlattal.²³ Bölcs Leó Taktikájában azt olvashatjuk, hogy „...az isteni gondviselés a rómaiak helyett a türköket vetette harcba a bolgárok ellen. Miután a mi császári felségünk hajóhada segítséget nyújtván, átszállította őket a Dunán, és velük együtt harcolt, három csatában tönkrementek a bolgároknak...seregét...”²⁴ A György barát folytatójaként ismert szerző leírása szerint a Bizáncra támadó Symeon elleni sikertelen, a kazár testőrséget is bevető védekezés után „Niketas elment, találkozott azok fejeivel, Árpáddal és Kusanesszal, és miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, és kezeseket is kapott, visszajött a császárhoz.” „A türkök tehát átkeltek, és mialatt Symeon Phokas seregével volt elfoglalva, egész Bulgáriát leigázták. Amint ezt Symeon megtudta, a türkök ellen indul. Azok pedig átkelven a túlsó partra, megütköznek a bolgárokkal, és Symeon megfutamodik, úgy, hogy alig tud épségben Distrába eljutni.” Ezek után létrejött a béke, ekkor Symeon „...a türkök ellen pedig hadjáratot indított, és minthogy azokat a rómaiak nem támogatták segítségükkel, hanem gondtalanul magukra hagyattak, valamennyit lemészárolta...”²⁵ Pseudo Symeon krónikája röviden ismerteti, hogy „Symeon, Bulgária fejedelme hadjáratot indít a rómaiak ellen, a türköktől megtámadva legyőzetik, és a császár megvásárolja az összes foglyokat. Azután viszont megveri a türköket, és kérésére visszakapja a foglyokat és békét köt.”²⁶ A besenyőkről egykorú nyugati forrásaink sem tudnak. Az Annales Fuldenses szerint 895-ben az avarok a bolgárok határvidékeire nyomultak, de azok seregük nagy részét leölték, 896-ban pedig az avarok, akiket ungari-nak neveznek a görögök szövetségeseiként az által a Dunán hajón átszállítva Bulgáriába, háromszor ütköztek meg a bolgárokkal.²⁷ Liudprand Antapodosis-ában Bölcs Leó és a magyarok szövetségkötése, valamint Simeon bolgár cár magyarok általi legyőzése után számol be Arnulf és a magyarok szövetségéről, Centebald közös legyőzéséről. Megjegyzi azonban, hogy ez utóbbi a bolgár háború közben történt.²⁸ Hivatkozott forrásaink igen hasonlóan számolnak be a magyar-bolgár háborúról, az ütközetek számában illetve a magyarok vagy bolgárok győzelmében van eltérés. Érdekes, hogy az egykorú források csak magyar győzelmekről írnak, fél évszázaddal később viszont már a bolgárok győzelméről is szó van az utolsó ütközetben. A besenyők részvételéről egyik forrásunk sem tud. Vajon miért?

A bolgár Simeon cár Bölcs Leó halála után Bizáncot szinte már létében fenyegette. Első alkalommal 917-ben formálódott orosz-besenyő segítség Bizánc részére, majd Nikolaos Mystikos 924-925 táján Simeonhoz írt levele utal az oroszok, besenyők, alánok és türkök Bizánc védelmében történő felhasználásának császári szándékára.²⁹ Jóval Simeon halála után, 934-ből Al-Mas‘ūdī adataiból értesülünk a besenyők bizánci szolgálatba lépéséről: „A mi időnkben sokan közülük a rómaiak szolgálatába léptek, úgy mint az örmények, a burgár, akik a saqāliba egyik

²² DAI 1950. cap. 40. 176–177.

²³ TóTH 2015. 363.

²⁴ MORAVCSIK 1988. 17.

²⁵ MORAVCSIK 1988. 59–61.

²⁶ MORAVCSIK 1988. 70.

²⁷ AF 126. 129–130.

²⁸ MEH 212–213.

²⁹ PVL 2015. 47–48.; MORAVCSIK 1988. 24–25.

fajtáját képezik, s a törökökhöz tartozó al-baġanāk.³⁰ 948/952 táján a besenyők Bizáncnak az összes szomszédos nép ellen felhasználható biztos szövetségeseiként jelentkeznek: a DAI 3. fejezete szerint a türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél a besenyőktől, minthogy gyakran szenvedett tőlük vereséget, és már-már a teljes pusztulás szélén volt.³¹ A 4. caputban Konstantin császár kiemelte, hogy a besenyők rátörhetnek mind az oroszok, mind pedig a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba ejthetik és földjüket végigsákmányolhatják.³² A DAI 5. fejezetében olvashatjuk, hogy a bolgárokat a szomszédos besenyőkkel nyugalomban lehet tartani, mert a besenyők a zsákmányért vagy a császár kedvéért könnyen lerohanhatják, túlnyomó sokaságukkal eláraszthatják és legyőzhetik őket. A bolgárok folyamatosan küzdenek és törekednek a béke és a harmónia fenntartására a besenyőkkel. A besenyők gyakran legyőzték és kifosztották a bolgárokat, akik így megtanulták az értékét és az előnyét a béke fenntartásának.³³ A DAI 8. fejezete elmondja, hogy a besenyők felhasználhatók akár az oroszok, akár a bolgárok, akár a türkök ellen, minthogy sokszor mentek már ellenük, most már félelmetessé váltak szemükben.³⁴ Gábrriel klerikosz a császár kívánságát tolmácsolva a türköknek úgy fogalmazott, hogy „menjetek és üzzétek ki a besenyőket lakóhelyükről és telepedjete le ti ott (hiszen korábban is ti laktatok ott), hogy közel legyetek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megtalálalak benneteket.” A türkök összes fejei ekkor egyhangúan kiáltottak fel, hogy „Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.” A császár e helyen újból hangsúlyozta, hogy a besenyők is meg tudják támadni a türköket és őket alaposan kifosztani.³⁵ A gyakori vereség aligha toposz, hiszen nemcsak a türkök, de az oroszok és a bolgárok kapcsán is felmerül ez, nyilván a besenyők Bizánc érdekében történő felhasználhatóságának hangsúlyozásaként.³⁶

Erre a fordulatra Gábrriel sikertelen követsége és Simeon halála után kerülhetett sor, amikor a magyarok korábbi szállásain kedvező földrajzi pozícióban elhelyezkedő besenyők elérhetővé váltak Bizánc számára. Gábrriel útja bizonyonnyal 934 elé keltezhető, hiszen ekkor Al-Mas'ūdī tanúsága szerint már szembekerültek a magyarok és a besenyők: „Ezek között a turk népek között háborúságok törték ki azzal az ellentéttel kapcsolatban, amely egy mohamedán kereskedő ügye miatt keletkezett, aki Ardabil lakói közül származott.”³⁷ Konstantin császárnak apjával szemben már besenyő informátorai is lehettek, nem pusztán magyar hírforrásai. Az eseményeket rövid ideig és csupán egy oldalról ismerő apjához képest a bolgár háborút követő besenyő támadásról már tudomást szerezhetett tehát. Nem fogadható el az a nézet, amely a besenyőknek a 10. századi magyar betörésekkel szembeni felhasználásának adatolatlansága és a magyarok részére 934 és kb. 957 között történt éves bizánci adófizetés ténye alapján a besenyők magyarok elleni katonai felhasználhatóságát pusztán lehetőségként, félig-meddig kidolgozott külpolitikai akciótervként beállítva a magyarok elleni régi besenyő győzelmeket „bizonyos ködös régi besenyő dicsőségeként” e lehetőség bizonytalan hitelű alátámasztásaként magyarázza.³⁸ Éves adófizetésre Bizánc

³⁰ Kmoskó 2000. 211.

³¹ DAI 1950 cap. 3. 50–51.

³² DAI 1950 cap. 4. 50–53.

³³ DAI 1950 cap. 5. 52–53.

³⁴ DAI 1950 cap. 8. 54–57.

³⁵ DAI 1950 cap. 8. 56–57.

³⁶ Tóth 2015. 357–358.

³⁷ HKÍF 54.; Kmoskó 2000. 183.

³⁸ Hölbling 2009. 77–79.

részéről csak 943-948 között van adatunk, 934-ből csak a foglyok kiváltásáért fizetett egyszeri összegről tudunk.³⁹ Besenyő betörésről Turkia ellen nincs ugyan adatunk a 10. századból, de a 11. századból már nagyarányú portyákról tudunk (1016, 1068, 1085) 1091-ben pedig a kunok támadtak.⁴⁰ A Kárpátoktól keletre az orosz területek már a 10. században is állandó veszélyben voltak a besenyőktől (917, 920, 968, 972, 988, 992, 996, 997),⁴¹ a magyarok helyzete éppen a hegység alkotta természetes és később már erődített akadálytól válhatott biztonságosabbá. Konstantin császár felismerte a besenyők stratégiai pozícióját, a korábban ugyanott élt magyarokat éppen ezért hívta segítségül Bölcs Leó, és később ennek helyreállítása volt a célja Gábel követségének is. A besenyők magyarok elleni felhasználásának adatolatlansága korábbi, egészen más földrajzi körülmények között bekövetkezett támadásukat semmiképpen nem kérdőjelezheti meg.

A DAI az úzok, besenyők és magyarok elmozdulását háborús összecsapásaikkal magyarázza. Vajon hiteles lehet-e ezen állítása és milyen jellegű, nagyságrendű összeütközésekről lehet szó? A DAI állítását a besenyők döntő szerepéről a magyarok nyugatra vonulásában más, független forrásaink is megerősítik. A PVL soraiban év nélkül került bejegyzésre a besenyők, majd a fekete ugrok elvonulása Kijevnél, ezután pedig az ugrok újabb elvonulása szerepel, a „később, Oleg idejében” időmeghatározással. A szövegből arra következtethetünk, hogy a fekete ugrok első ízben Kijev Oleg általi elfoglalása, 882 előtt, majd utána, Oleg 912-ig tartó uralkodása idején is elvonultak Kijevnél.⁴² Regino a lotaringiai Prüm apátja 908-ban befejezett műve szerint az Úr 889. évében az ungrok, akiket a megelőző nemzedékek azért nem ismertek, mert nevük sem volt, a szkíta tartományból, a Thanais mocsaraiból jöttek elő. Regino szerint oly sok halandót szül az a vidék, amennyit alig tud táplálni, azért gyakran sok nép jött ki innét. A szkítákat a szomszédos besenyők üzték ki, akik számban és vitézségben is felülmúlták őket. Azok pedig mindezek után elsőként a pannonok és avarok pusztaságát kóborolták be.⁴³ Regino forrása Anastasius bizánci követ lehetett, aki 894-ben járt Regensburgban, Arnulf udvarában, vagy a 896-ban Konstantinápolyból ugyanoda érkezett Lázár püspök.⁴⁴ Az 1217-ig vezetett Auctarium Cremifanense szerint a 892. évben a gens Ungarorum kijött Scythia-ból, a besenyők (Pincernati) üzték el, elsőként Pannoniába érkezve, az avarokat elüldözte.⁴⁵ Albericus monachus Trium Fontium 1241-1252 között lezárt munkája szerint 893-ban a hungari-k első fejedelmük, Alino vezetésével kijöttek Scythia-ból, a besenyők nyugtalanítása miatt, és az avarokat kivéve, Pannonia-t birtokba vették. Az ungrokat dél és nyugat felől clusák zárták el, amelyeket Arnulf eltávolított, Galliára, Germaniára és Itáliára támadtak.⁴⁶ Muszlim forrásaink további információkkal támogatják a DAI által vázolt képet. Al-Mas‘ūdī-nál a következőket olvashatjuk: „...mi volt az oka annak, hogy a turkok e négy fajtája Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Guzzīya, a Harluhiya, a Kimākiya között a Ğurġān-tó mentén.” Másutt a szerző a turkok négy fajtáját „Baġanāk, Yagnī, Baġġird és Nūkabarda néven említi. Al-Mas‘ūdī megjegyzi, hogy a négy turk nép közül a baġanāk a legvitézebb, állítása feltűnően hasonló a DAI-nak a besenyőkre vonatkozó információihoz.⁴⁷ A Balhī-hagyományhoz

³⁹ KRISTÓ 1986. 34., 39.

⁴⁰ KRISTÓ 1986. 55., 63., 68–69.

⁴¹ PVL 2015. 47., 48., 63., 69., 97., 98–99., 101.

⁴² HKIF 172.

⁴³ MEH 196-199. HKIF 197.: Kordé Zoltán.; REGINO 132-133.

⁴⁴ TÓTH 2015. 357. HKIF 190-191.: Géczy Lajos.

⁴⁵ CFHH I. 313.

⁴⁶ CFHH I. 23-24.

⁴⁷ HKIF 53., 57-58.; Kmoskó 2000. 182-183. 218. Az első kettőt a besenyőkkel, a másik kettőt a magyarokkal (baskír, onogur) azonosítják.; HKIF 53. 130 lj. Kmoskó 2000. 182-183. 186, 187. lj.

(934e) tartozó al-Ištaḥri szerint „A turkok egyik törzse országától elszakadva a hazar-oks a rüm között elterülő vidéken telepedett le. Ezek neve baġanakiya. E tartózkodási helyük nem régóta a szállásuk, ezt ugyanis megrohanták s ott letelepedtek.⁴⁸ Aligha kétséges, hogy e források szintén a DAI-ban leírt 9. század végi besenyő támadást örökítették meg a magyarok ellen.

A DAI 37. fejezetéből az is kiderül, hogy a nyugatra vonult besenyők kisebb része hátramaradt a régi szállásokon, behódolt az úzoknak, és azokkal összeköltözött.⁴⁹ Ezen információját is megerősítik a muszlim források, tovább erősítve adatainak eredetiségét. A udūd al-‘Ālam a Balḥī-hagyomány (934e) nyomán ismerteti a kazárok és a rüm között élő besenyőkről, hogy „Ez a csoport régen a turk besenyők közé tartozott. Ide jöttek, és ezt az országot erővel elfoglalták és ott letelepedtek.” Két fajta besenyőt különböztet meg, a török besenyőket a Volgától keletre, a kazár besenyőket a kazároktól nyugatra.⁵⁰ Al-Kāšġari szerint kétféle baġanak nép létezik, az egyik a törökök egyik fő törzse, a másik a ġuzziya egyik altörzse.⁵¹ Ibn Rusta szerint a baġanakiya és a hazar között 10 napi út van pusztákon és erdőkön át. Kmoskó szerint ezen a helyen a guzzoknak a besenyő nevű altörzséről lehet szó, hiszen az igazi besenyők a DAI szerint ekkor nyugatabbra, a Jaik és a Volga között éltek.⁵² Ibn Hordādbeh leírása (847e) alapján a besenyők szállásait a 9. század közepén valóban az Aral-tó vidékén kereshetjük: a ġ.f.r (maġġar)⁵³ nép a kimekek és a guzzok után, a baġanak előtt szerepel.⁵⁴ Al-Hamaḡānīnāl (894 előtt) a toguzoguz nép nyugati szomszédjaiként a karlukok, a guzzok, al-Baġanak, al-Turkaš szerepelnek, itt már a magyarok Don-Dnyeper vidéki hazájukban szerepelnek.⁵⁵ A Hudūd al-‘Ālam 9. század végére vonatkozatható leírásában a magyaroktól nyugatra és északra a rusz vidékei, délre a W.n.nd.r, tehát onogundur ország terület el, ennek déli szomszédja a kazár terület. A magyaroktól és a ruszoktól keletre helyezkedtek el a türk besenyők, a Volga-Urál közötti régi szállásterületen. A kazár besenyők pedig a kazár terület északi részén, a kazárok hegyétől (Donyec-hátság) nyugatra, az alánoktól északra, a Gurz(Fekete)-tengertől keletre, a m.rwāt-ok (mordvinok)-tól délre van. A mordvin terület a kazár besenyőktől nyugatra, illetve északra, a Fekete-tengertől északra és keletre, a Belső Bulgártól keletre és délre, a W.n.nd.r-hegységtől (Közép-orosz hátság) délre feküdt.⁵⁶ A kazár besenyők tehát a Don alsó szakaszánál élhettek már ekkor, de a magyarokat még nem űzték el a Dnyeper-Bug vidékről. A két nép jól adatolhatóan szorosan követte egymást a steppén.

A DAI leírása szerint a magyarok pontosan úgy jártak el a morvakkal, ahogy a besenyők övelük. A besenyők a DAI szerint előbb elűzték a magyarokat és elpusztították szállásaikat, majd a pusztává lett területeket otthagya távoztak, hogy később családjaikkal visszatérve megtelepüljenek. A hazatérő magyar haderő földjét „pusztán és feldúlva” találta. A magyarok hasonló módon, több pusztító akció után szállták csak meg Megalé Moravia területét.⁵⁷ Konstantinos császár szerint a magyarok „teljesen tönkretették őket,” majd szétszóródva a szomszédos népekhez menekültek.⁵⁸ A Naum-legenda a DAI-val egyezően közli, hogy az igazhitű atyáknak

48 HKÍF 49-50. ZIMONYI 2012. 51.

49 DAI 1950 cap. 37. 168-169.

50 HKÍF 43. ZIMONYI 2012. 51.

51 Kmoskó 2000. 251.

52 Kmoskó 1997. 203.

53 Kmoskó kiegészítése.

54 Kmoskó 1997. 106-108.; Senga Toru a besenyőknek 750-821 között az Irtis vidékéről az Urál (Jaik)-folyó vidékére történt elvándorlását részletesen vizsgálta: SENGA 1982. 506-510.

55 Kmoskó 1997. 154., 45.

56 HKIF 41-43.

57 MEH 117.; TóTH 1988. 568.; TóTH 2010. 61.

58 MEH 118.

Moráviából Metód 885-ös halála utáni kiűzését követően „Nem sok év után eljöttek az ugrok, a peon nép, és földjüket elfoglalták és elpusztították azt. Akiket azonban az ugrok nem ejtettek foglyul, Bulgáriába futottak. És földjük pusztá maradt az ugrok hatalmában.”⁵⁹ A kései humanista bajor történetíró, Aventinus ugyanezt az eljárást írta le a két Dácia magyar meghódítása kapcsán. Kusal magyarjai (ungri) 893-ban, szövetségben Arnulffal, elpusztították a területet, elűzték lakóit, majd elfoglalták azt: „Kusal és a magyarok még sokkal dühösebben kegyetlenkedtek; fellepként elárasztották mindkét Dáciát...” „...a régi lakosságot legyilkolták...”⁶⁰ Pannóniában ugyanez történt: 894. „Az ungroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és az idős nőket mind egy szálíg legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannóniát teljesen kiirtva elpusztították.”⁶¹ Forrásaink feltűnően hasonlóan mutatják be az eseményeket, információik a DAI állításait tökéletesen hitelesítik. Az első betörést csak később követte tényleges betelepülés, éppúgy, mint a besenyők esetében.

A Regino nyomán dolgozott Aventinus munkájában három éves kóborlásként szerepel a 889-892 közötti időszak. Kronológiája szerint 889-ben történt a Szkítiából kijövetel a Donon átkelve, majd a magyarok három éven keresztül tartó vándorlása következett Nagy Germánia keleti részén, Szarmatia mindkét végén, tehát a 889-891 közötti évek során. Az ungrok az európai Szarmataföld meg nem határozható vidékein kóboroltak Kusal királyukkal, és Suatebog elleni segítségük fejében azt a földet kérték Arnulftól, amelyet fegyvereikkel elfoglalnak. Arnulf Dáciát jelölte ki számukra. A negyedik évben, tehát 892-ben nyertek területet Arnulftól, a morvák elleni segítségük jutalmaként a Tiszán inneni és túli Dáciát, a Garamig, a Szvénv-hegyekig és a Dunáig.⁶² Érdekes párhuzam, hogy a magyarok levediai kazár szövetsége is három évig tartott, majd megtelepültek Atelkuzu-ben. A besenyők korábban maguk is lakóhelyet keresve kóboroltak, a támadó úzokkal és kazárokkal a hátukban, ahogy a DAI írja. Nem szabad tehát a nomád szállásváltásokat nagyon gyors lefolyásúnak elképzelnünk, akár évekig is eltarthatott a folyamat. Az emlékezet összekötötte a Kárpátokon való átkelést a „besék” támadásával, amiből a kutatás arra következtetett, hogy a besenyők közvetlenül mögöttük voltak, üldözték őket.⁶³ A DAI szerint a besenyők a magyar szállások elpusztítása után elhagyták a magyar szállásterületet, a visszatérő magyar főserég nem találta őket már ott, a besenyők tehát nem üldözték a magyarokat. A magyarok hadereje nem volt a szállásokon, ami érthetővé teszi a besenyő támadás súlyosságát és érzékeny emlékét.⁶⁴ Nem lehetetlen az sem, hogy ez a taktika is a nomád szállásváltás része volt, és a magyarok is a morva haderő távollétében hajtották végre támadásukat.

Megállapítható tehát, hogy a Pontus-Al-Duna térségében a 9. század végén egy nagyszabású katonai-politikai átrendeződés zajlott le, amelynek során az úzok, besenyők, magyarok és morvák is kényszerű módon elhagyták korábbi lakóhelyüket. A nomádok, szemben a morvakkal, képesek voltak azonban új lakóhelyet szerezni maguknak, amely természetesen a korábbi lakók elűzésével vagy alárendelésével járt együtt. A harcos, mozgékony, saját politikai alakulattal is rendelkező, az úzoknál, besenyőknél sokkal fejlettebb szervezettel, törzsek feletti fejedelmekkel rendelkező magyarok nem adták fel önállóságukat, még gazdag, jó megélhetést nyújtó szállásterületük feladása árán is új, jobban védhető lakóhelyet kerestek maguknak. Aligha állítható tehát az, hogy a besenyők győzelmük ellenére előnyben lettek volna a magyarokhoz képest. A besenyőknél

59 KIRÁLY 1976. 844–845.

60 HKÍF 271.

61 HKÍF 190.

62 MEH 246.

63 KÉPES KRÓNKA 26. 210. lj.

64 DAI 1950 cap. 40. 176–177.

hiányzott a központi hatalom, a független törzsek alkalmi szövetsége nem biztosíthatta a nép hosszú távú túlélését, amint az a magyarok esetében megtörtént.

Úgy látom, a besenyő támadás szerepének eltérő megítélése mögött koncepcionális eltérés rejlik. A hagyományos nézet nomád, kis létszámú, gyorsan mozgó magyarsággal számolt, amely így beleillett az ismert steppei népmozgások körébe. Amint teret nyert a félnomád életmódról és ehhez kapcsolódóan a jóval nagyobb létszámú magyarságról kialakult koncepció, úgy vált kevésbé hihetővé számos, különösen régész kutató, számára egy gyors lefolyású, hirtelen csapásra bekövetkező honfoglalás gondolata. Ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az újabb feltárások kivételével a 10. századi temető(részlet)ek igen hiányosan feltártak, és dokumentáltak, sokszor feldúltak, a régi nemi meghatározások bizonytalanok.⁶⁵ Aligha lehet ezekből a teljes honfoglaló népesség állapotára következtetni! A DAI a családok pusztulásáról ír, ám ez nem feltétlenül jelent katasztrófális embervesztést, legfeljebb szétszóródást, hatalmas vagyoni kárt. Ezek a családok zúdulhattak rá a már katonailag elpusztított morva területekre. Hasonlóképpen szóródhattak szét, mint a morvák a Naum-legenda szerint, ám menekülésük nyugat felé, a Tisza vidékére volt egyedül lehetséges, bár egy Volga vidékére került csoporttal is számolnunk kell. A Tisza mente pedig 892 óta egyfajta bázisa lehetett a morvák és frankok ellen hadakozó magyar haderőnek. A magyaroknak eszük ágában sem lehetett elhagyni a gazdag Pontus-vidéket! A haderő a támadáskor távol volt, a harcosok és a lóállomány így megmaradt, a nyugati hadjáratokhoz megvoltak a feltételek. A kalandozó hadjáratok kezdetben talán a vagyoni veszteségek pótlását is szolgálhatták. Ha a DAI szerkesztője valóban negatív elfogultsággal viseltetett volna a magyarok iránt, nem védtelen családjaik, hanem haderejük pusztulását állította volna, nyílt ütközetben.

A „szláv anyák” problémáját illetően hangsúlyozandó, hogy jelenleg még igen hiányos ismereteink aligha teszik lehetővé a korabeli etnogenetikai folyamatok részletes megismerését. Annyi talán mégis megállapítható, hogy amióta felismerésre került az avar-kori steppei eredetű népségek részvétele a magyar etnogenezisben, „török anyák” (és persze apák) megjelenése a magyar családokban a magyar nyelvi jelenségek alapján bizonyosnak vehető török-magyar két-nyelvűség⁶⁶ jó magyarázata lehet: „...a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannóniát teljesen kiirtva elpusztították.”⁶⁷ A magyar, mint presztízsnyelv idővel felülkerekedett, a két steppei eredetű nép szimbiózisa az idegen környezetben gyors lefolyású folyamat lehetett. Esettanulmányom a különböző tudományos módszerekkel nyert információk összeegyeztetésének nehézségeire és a különböző tudományterületek módszereinek és eredményeinek tiszteletben tartására kívánja felhívni a figyelmet. *

SZAKIRODALOM

- AF: *Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum orientalis. Scriptorum Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae 1891. Continuatio Ratisbonensis A. 882-907.p.107-131.*
- CFHH: Gombos, F. Albin: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I-IV. Budapest, 1937-1943.*
- DAI 1950: Moravcsik Gyula: *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950.¹*
- DIENES ISTVÁN (1996): *A Szabolcs megyei honfoglalás és a kora Árpád-kori temetők terepbejárásai naplója 1-2. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 31. évf. 2. sz. 287-373.*
- FODOR ISTVÁN (1996): *Tudatos honszerzés vagy fejvesztett menekülés? Rubicon 7. évf. 7. sz. 14-17.*
- HARMATTA JÁNOS (1996): *Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Főszerk.: Györffy György. Szerk.: Kovács László-Veszprémy László. Budapest 1996.*

⁶⁵ RÉVÉSZ 1991. 615-635.; DIENES 1996. 287-373.

⁶⁶ RÓNA-TAS 1997. 49-57.

⁶⁷ HKÍF 190.

- HKÍF: A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995, Szegedi Középkorász Műhely
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA (1935): Magyar Történet I. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda
- HÖLBLING TAMÁS (2009): A honfoglalás forráskritikája I. A külföldi kútfők. Budapest 2009.
- KÉPES KRÓNKA. Fordította: Bollók János. Budapest, 2004.
- KIRÁLY PÉTER (1976): A Naum-életírás a magyarokról. Századok 110. évf. 5. sz. 842–852.
- KMOSKÓ MIHÁLY (1997): Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, Balassi Kiadó.
- KMOSKÓ MIHÁLY (2000): Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi I. Budapest, Balassi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA (1980): Levédiától Szent István államáig. Elvek és utak sorozat. Budapest, Magvető.
- KRISTÓ GYULA (1986): Az Árpád-kor háborúi. Budapest. Zrínyi.
- MEH: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györffy György. Budapest, 2002⁴, Osiris.
- MORAVCSIK GYULA (1988²): Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAULER GYULA (1899): A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I-II. Budapest, Atheneum. Reprint 1984.
- PVL 2015: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, Balassi Kiadó.
- REGINO: Reginonis abbatii Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. Scriptorum Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. Hannoverae 1890. (Ex codice bibliothecae publicae urbs Lipsiensis nr. 995 saec. X.) 132-133.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ (1991): Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85. 2. sz. Szeged, 1991. 615–635.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ (1996): A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, Herman Ottó Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1997): Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In Kovács László – Veszprémi László (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. Budapest, Balassi. 49–60. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk: Györffy Gy.
- SENGA TORU (1982): A besenyők a 8. században. Századok 126. évf. 5-6. sz. 503–516.
- SZABADOS GYÖRGY (2014): A legyőzött magyarok mint hódítók? A De Administrando Imperio és a népvándorlások antik modellje. In Olajos Terézia (szerk.): A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium. Szeged. Acta Universitatis Szegediensis. Opuscula Byzantina XI. 259–275.
- TERPLÁN ZOLTÁN (1996): A besenyők és a honfoglalás. A legtöbb forrás hallgatott. Élet és Tudomány 51. évf. 10. sz. 1996. 291–293.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (1988): Az etelközi magyar-besenyő háború. Századok 122. évf. 4. sz. 541–575.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2010): A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2015): A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9-10. században). Szeged, Belvedere Meridionale.
- TÜRK ATTILA ANTAL (2011): A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Medievisztika Program. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, SZTE.
- TÜRK ATTILA ANTAL (2015): A korai magyar történelem régészeti kutatása Magyarországon. In Sudár Balázs – Szentpétery József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 19–29.
- ZIMONYI ISTVÁN (2005): Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, Balassi Kiadó.
- ZIMONYI ISTVÁN (2012): Középkori nomádok – korai magyarok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Sor. szerk: Zimonyi István. Budapest, Balassi.
- ZIMONYI ISTVÁN (2012a): A besenyők nyugatra vándorlásának okai. In Zimonyi István (szerk.): Középkori nomádok – korai magyarok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest, Balassi. 47–61.